

بررسی جایگاه زن در بوستان سعدی با رویکرد هرمنوتیکی

الهام یاقوتی^۱، بتول فخر اسلام*^۲، جواد مهربان قزلحصار^۳

چکیده

در آثار تعلیمی و عرفانی ادبیات فارسی زنان جایگاه ویژه‌ای دارند. در آثار ادبی فارسی نگاه نسبت به زنان متفاوت است. بوستان، سعدی نگاهی اخلاقی و اجتماعی به زن دارد و او را موجودی شریف و دارای عقل و احساس معرفی می‌کند. با این حال، اثر سعدی تحت تأثیر باورهای رایج دینی و اجتماعی زمان خود می‌باشد. این پژوهش با رویکردی توصیفی-تحلیلی و روش کیفی کتابخانه‌ای، به بررسی جایگاه زن در اثر برجسته ادب فارسی بوستان سعدی پرداخته است. هدف اصلی پژوهش، تحلیل مفاهیم مرتبط با زن در این آثار از منظر هرمنوتیکی است؛ رویکردی که با تمرکز بر لایه‌های معنایی، بافت تاریخی، فرهنگی و اجتماعی، امکان فهمی عمیق‌تر از متون را فراهم می‌سازد. داده‌های پژوهش از منابع معتبر ادبی، فلسفی و دینی گردآوری شده و با روش یادداشت‌برداری و تحلیل نظری مورد بررسی قرار گرفته‌اند. در بخش تحلیل، اشعار مرتبط با زنان در بوستان با توجه به زبان نمادین، ساختار روایی و زمینه‌های فرهنگی زمانه مؤلف، تفسیر شده‌اند. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که جایگاه زن در بوستان سعدی، پیچیده، چندلایه و وابسته به نوع نگاه مفسر است و تحلیل هرمنوتیکی می‌تواند ابعاد پنهان و متنوع این جایگاه را آشکار سازد.

واژگان کلیدی: جایگاه زن، بوستان، سعدی، هرمنوتیک

^۱ گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران.

^۲ گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد نیشابور، دانشگاه آزاد اسلامی، نیشابور، ایران. (نویسنده مسئول)

^۳ گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران.

۱- مقدمه

بر خلاف جایگاه برجسته مردان در ادب فارسی، دیدگاه‌های گوناگونی در باره جایگاه زنان در متون ادبی وجود دارد. زنان گاه نقش انسانی و مادرانه دارند؛ گاه مظهر فریب و نیرنگ و هوسرانی و گاه نماد بی‌خردی و نقص عقل‌اند. بخش بزرگی از این منفی‌نگری‌ها بازتاب فرهنگ و باورهای جامعه گذشته است و بخشی هم به رویکردهای فردی مردان- بدون آنکه باورهای اجتماعی در آن نقش داشته باشد- بازمی‌گردد. با این همه، در بخش‌هایی که زن در نقش اصلی خود ظاهر شده است، مظهر عشق، فداکاری، محبت، از خودگذشتگی و زندگی است. این پژوهش بر آن بوده است تا جایگاه زن و خاستگاه زن ستیزی و زن ستایی در آثار عرفانی و تعلیمی را با رویکرد به بوستان سعدی با نگرش هرمنوتیکی مورد کند و کاو قرار دهد. مساله اصلی در هرمنوتیک رویارویی با متن است تا آن را معنی و تفسیر کند، با توجه به این عملکرد می‌توان گفت پژوهش حاضر در واقع مواجهه با متن اثر عرفانی و تعلیمی است، برای تفسیر آن و نزدیک شدن به نگاه نگارنده آنها و دریافتن نوع نگرش و تفکر ایشان نسبت به جایگاه زن و دو مفهوم زن ستیزی و زن ستایی با توجه به ظرف زمان و مکان و شرایط اجتماعی این شاعر می‌باشد. رویکرد هرمنوتیکی در خوانش متن یا رویارویی با یک اثر ادبی این‌گونه است که عمل فهم در جریان کوشش برای تفسیر متون انجام شود. تفسیر و تأویل نوعی تغییر هستند و برای تغییر زمینه‌سازی می‌کنند.

درست فهمیده شدن هر متن تنها با تفسیر آن ممکن است، از هر متن تفسیرهای متعدد می‌توان داد و هر متنی وجوه متعدد دارد و فهمیدن معنای متن یک مسأله بدیهی نیست، باید معنای درست متن را تشخیص داد و آن را انتخاب و توجیه کرد و تفسیرهای نامناسب و معناهای نادرست را کنار گذاشت. ممکن است مفسر به سبب چند وجهی بودن متن از تشخیص معنای واقعی آن چشم‌پوشد و به نسبیت‌گرایی در معنا تن دهد. این توجه‌ها مانع مطلق‌انگاری مفهوم‌ها یا نسبی‌انگاری معنا می‌شود و به تشخیص و انتخاب معنای واقعی و دفاع از آن دعوت می‌کند. با توجه به اینکه در رویکرد هرمنوتیک هدف از خوانش یک متن ادبی، تفسیر و تأویل درست و نوعی زمینه‌سازی برای تغییر متن است، هدف نگارنده در انجام این پژوهش تفسیر و تأویل درست متن‌ها با توجه به ظرف زمان آنها است. بدین معنا که در نگاه هرمنوتیکی نگارنده، تفسیر و تأویل متن‌های مورد نظر، با توجه به

باورهای رایج در روزگار سعدی انجام داده شده است، نه باورهای دگرگون‌شده روزگار ما. نیز با توجه با اینکه دست‌آورد اصلی بسیاری از مطالعات، واکاوی‌ها و انواع نقدها در ادبیات و مکتب‌های ادبی غربی و شعر فارسی، شناخت جایگاه زنان در جامعه است؛ پرسش اصلی این پژوهش آن است که: زن در بوستان سعدی چه جایگاهی دارد؟

۲- بیان مساله

پژوهش حاضر به بررسی جایگاه زن در اثر ادبی برجسته زبان فارسی، بوستان سعدی، با رویکرد هرمنوتیکی می‌پردازد. هرمنوتیک به عنوان یکی از روش‌های تحلیل متون، به کشف و تفسیر معنای پنهان در آثار ادبی کمک می‌کند. این روش با توجه به زمینه تاریخی، فرهنگی و اجتماعی زمان نگارش اثر، سعی در درک عمیق‌تر و جامع‌تری از متن دارد. بوستان سعدی به عنوان یکی از شاهکارهای ادب تعلیمی، با نگاهی اخلاقی و پندآموز به موضوعات اجتماعی و انسانی می‌نگرد که در آن جایگاه زن نیز به شکلی خاص و آموزنده مورد توجه قرار می‌گیرد. روش هرمنوتیکی به ما این امکان را می‌دهد که فراتر از معانی سطحی و آشکار به بررسی لایه‌های پنهان و متنوع معنایی بپردازیم و تأثیرات اجتماعی و فرهنگی زمان مولف را در بازنمایی جایگاه زن تحلیل کنیم. در این مقاله، ضمن معرفی مبانی نظری و روش‌شناسی هرمنوتیک، نحوه کاربست این رویکرد در تحلیل ابیات بوستان تبیین خواهد شد. هدف اصلی این پژوهش، ارائه نگاهی جامع و چندلایه به بازنمایی زن در این اثر است.

روش تحقیق هرمنوتیکی، با تمرکز بر زمینه تاریخی و فرهنگی، به ما امکان می‌دهد تا متون را در بستری گسترده‌تر از صرفاً کلمات و عبارات مطالعه کنیم و به درک دقیق‌تری از جایگاه زن در این اثر برسیم. در ادامه این پژوهش، با بررسی مراحل مختلف تحلیل هرمنوتیکی و ارائه نمونه‌هایی از متن مورد بررسی، به کاربرد عملی این روش در پژوهش حاضر پرداخته خواهد شد.

۳- پیشینه پژوهش

در حوزه نظری ادبیات کهن، زنان در ادبیات و نقد هرمنوتیکی کتاب‌ها و مقاله‌های بسیاری نوشته شده که این نوشته‌ها می‌توانند زمینه‌ساز آغاز یک پژوهش جامع و همه‌جانبه درباره‌ی موضوع هرمنوتیک و زنان و ادبیات باشند؛ اما در حوزه‌ی ادبیات منظوم کهن پژوهش جامعی به‌طور مستقل به بررسی هرمنوتیکی جایگاه زن در شعر پرداخته است. تاکنون مقاله‌ها و پایان‌نامه‌هایی جزئی به مطالعات زنان در ادبیات پرداخته‌اند یا از نظر محتوایی به بخشی از این موضوع اشاره کرده‌اند. درباره‌ی بررسی جایگاه زنان در آثار سعدی می‌توان به مقاله‌های همچون، جمالی‌مهر و خراسانی (۱۳۹۵) در «بررسی جمال و کمال زن در آثار سعدی شیرازی با محوریت بوستان»، همایش ملی ادب غنایی، بیان کرده که زن از دیدگاه سعدی مجموعه‌ای از زیبایی‌ها و زشتی‌ها است. ملاک این ارزش‌گذاری از نظر سعدی برخاسته از اندیشه‌های بلند خود سعدی و نیز اوضاع و احوال زمانه است. کدیور (۱۳۸۶) در «زن از نگاه سعدی (در بوستان و گلستان بیان کرده که در نگاه سعدی زن در حاشیه‌ی جامعه و خانواده قرار ندارد. نگاه غالب در گلستان و بوستان نگاهی واقع‌گرایانه و ایجابی نسبت به زنان است. حسینی (۱۴۰۲) در «ریشه‌های زن ستیزی در ادبیات کلاسیک فارسی» به علل و عوامل فرهنگی و اجتماعی زن ستیزی در ادبیات کلاسیک فارسی اشاره می‌کند. حاجی‌زاده (۱۳۹۷) در «بررسی سیمای زن در دفتر اول مثنوی و مقایسه آن با زن در گلستان سعدی» بیان کرده است که مقایسه سعدی و مولانا در مورد نگاه آنها به زن نشان می‌دهد که در اشعار مولانا به زن بیشتر به عنوان شخصیت نمادین و استعاری نگریسته شده است در حالی که در اشعار سعدی وجه نقش اجتماعی و زمان مند زن بیشتر هویدا است. پورنامداریان و نصرافهانی (۱۳۸۰) در «نقد و بررسی شخصیت و جایگاه زن در منظومه‌های غنایی، تعلیمی و عرفانی» می‌نویسند که در بوستان سعدی وجود زنان تنها تحت قیومیت مردان به رسمیت شناخته می‌شود.

۴- روش اجرای پژوهش

روش تحقیق در این پژوهش، توصیفی-تحلیلی و از نوع کیفی و کتابخانه‌ای است که با تمرکز بر رویکرد هرمنوتیکی، به بررسی جایگاه زن در اثر برجسته ادبیات فارسی، بوستان سعدی، پرداخته

است. در مرحله نخست، منابع مرتبط با هرمنوتیک، جایگاه زن در تاریخ و ادبیات، و آثار اصلی مورد مطالعه، یعنی بوستان، گردآوری و تحلیل شده‌اند. پژوهشگر با بهره‌گیری از روش فیش‌برداری، داده‌های کیفی را از کتاب‌ها، مقاله‌ها، پایان‌نامه‌ها و منابع الکترونیکی استخراج کرده و آن‌ها را در قالب ساختار نظری پژوهش دسته‌بندی نموده است. این داده‌ها سپس با توجه به اصول و مراحل هرمنوتیک، از جمله درک کلی متن، تحلیل عناصر، تفسیر در بافت تاریخی و فرهنگی، و تفسیر شخصی، مورد بررسی قرار گرفته‌اند. در مرحله تحلیل، اشعار مرتبط با زنان در بوستان با دقت انتخاب و در چارچوب نظریه‌های تفسیری و نقدهای ادبی بررسی شده‌اند. در بوستان سعدی نیز زن در قالب موجودی شریف، عاقل و احساسی معرفی می‌شود، هرچند برخی ابیات بازتاب‌دهنده باورهای رایج و دینی آن دوره هستند. پژوهش با تحلیل این دیدگاه‌ها و مقایسه آن‌ها در بافت فرهنگی و تاریخی، به نتایجی درباره عمق و کیفیت حضور زن در این آثار دست یافته است.

۵- پرسش پژوهش

۱. زن در بوستان سعدی با نگاه هرمنوتیکی مدرن چه جایگاهی دارد؟
۲. زن در ظرف زمان سعدی چه جایگاهی دارد؟
۳. ریشه‌ی نگرش سعدی به زن متناسب با دیدگاه و فرهنگ جامعه آن زمان است یا زندگی و افکار شخصی این شاعر؟

۶- فرضیه‌های پژوهش

۱. زن در بوستان سعدی با نگاه هرمنوتیکی گاه جایگاهی مقدس و متعالی و گاه پلید و شیطانی دارد.
۲. زن در روزگار سعدی با اینکه جنس دوم و ضعیف به حساب می‌آمده است اما در نگاه این شاعر گاه جایگاه والایی به دست می‌آورد.
۳. ریشه‌ی نگرش سعدی به زن متناسب با دیدگاه و فرهنگ جامعه‌ی آنها و زندگی و افکار شخصی این شاعر است.

۷- بحث و بررسی

اصل هرمنوتیک در تغییر دادن و معنی کردن است. در روندهای گوناگون این علم، مطالب یا ساده و قابل فهم می‌شوند، یا تغییر می‌کنند. اصلی‌ترین وجه در هرمنوتیک رویارویی با متن است تا آن را معنی و تفسیر کند، با توجه به این عملکرد می‌توان بعدی از کارایی آن را رابطی بین خواننده و خالق و گوینده‌ی اثر دانست.

هرمنوتیک از منظر توضیح و معنی کردن متن برای بیان مفهوم اصلی و مقصود نویسنده نوعی «علم یا نظریه‌ی تأویل و تفسیر است. ریشه‌ی این واژه‌ی یونانی Hermeneuein به معنای تفسیر کردن، به زبان خود ترجمه کردن و روشن و قابل فهم کردن و شرح دادن است» (مکاریک، ۱۳۸۳: ۶۱).

در دایرةالمعارف کلمبیا^۴ «هرمنوتیک نظریه و عمل تفسیر بیان شده است. برگرداندن واژه هرمنوتیک^۵ به زبان فارسی، هرمنوتیک به معنای تفسیر، برداشت و تأویل^۶ ترجمه شده است که تأویل، ترجمه دقیق‌تری است و به معنای نهفته در پس هر چیزی نظر دارد» (احمدی علی آبادی، ۱۳۹۵: ۳). با توجه به این توضیح می‌توان گفت که معنای درونی در متن یکی از سازه‌های مهم و مدنظر هرمنوتیک است.

برخی نظریه‌پردازان هرمنوتیک مباحث مرتبط با فهمیدن مطلب و فهماندن آن توسط هرمنوتیک را نپذیرفته‌اند. آنها هرمنوتیک را تجسس در هستی و چیستی هر پدیده یا مطلبی می‌دانند. به نظر ویلهلم دیلتای^۷، «هرمنوتیک دانشی در خدمت فهم متون نیست، بلکه علمی از سنخ روش‌شناسی و معرفت‌شناسی است که به طور عام در خدمت علوم انسانی قرار می‌گیرد. از طرف دیگر هرمنوتیک فلسفی، که با هایدگر^۸ شروع می‌شود، در دیدگاهی کاملاً متفاوت، شأن هرمنوتیک را ارائه‌ی روش ندانسته و رسالت آن را تأمل فلسفی در باب بنیان‌های هستی‌شناسی فهم و تبیین شرایط وجودی

^۴. The Columbida Viking Encyclopedia

^۵. Hermenutics

^۶. Interpretation

^۷. Wilhelm Dilthey

^۸. Martin Heidegger

حصول آن می‌داند و آن را از سطح روش‌شناسی به سطح فلسفه و هستی‌شناسی ارتقا می‌دهد» (واعظی، ۱۳۸۰: ۲۹-۳۰).

هرمنوتیک به تفسیر و تأویل متن مربوط است، می‌توان تبیین اجمالی پل ریکور^۹ را از هرمنوتیک پذیرفت که بیش‌تر براساس کارکرد هرمنوتیک است: «هرمنوتیک عمل فهم است در جریان روابطش با تفسیر متون» (کوزنزهوی، ۱۳۷۸: ۹).

۱-۷- جایگاه زن در مقام مادر

جوانی سـر از رای مادر بتافت	دل دردمـنـدش بـه آذر بتافت
چو بیچاره شد پیشش آورد مهد	که ای سست مهر فراموش عهد
نه در مهد نیروی حالت نبود	مگس راندن از خود مجالت نبود؟
تو آنی کزان یک مگس رنجه‌ای	که امروز سالار و سرپنجه‌ای
به حالی شوی باز در قعر گور	که نتوانی از خویشتن دفع مور
دگر دیده چون برفروزد چراغ	چو کرم لحد خورد پیه دماغ؟
چو پوشیده چشمی بینی که راه	ندانند همی وقت رفتن ز چاه
تو گر شکر کردی که با دیده‌ای	و گر نه تو هم چشم پوشیده‌ای

(سعدی، ۱۳۸۷: ۱۷۲)

۱- بازگشت به ریشه‌ها و ارزش‌های خانوادگی:

در ابیات فوق، سعدی از تصویری بهره می‌گیرد که در آن فرزند جوان، به‌رغم شور و نشاط جوانی، از راه و رسم مادر دوری می‌کند و باعث دل‌شکستگی او می‌شود. این بخش از شعر نشان‌دهنده اهمیت بازگشت به ارزش‌ها و سنت‌های خانوادگی است که مادر نماد و حافظ آن‌هاست. نقش مادر به‌عنوان پایگاه اصلی خانواده و آموزگار اول زندگی فرزند، در این ابیات به‌خوبی نمایان می‌شود. مادر نه تنها به پرورش جسمی فرزند می‌پردازد، بلکه بنیان‌گذار اصول اخلاقی و فرهنگی او نیز هست.

^۹. Paul Ricœur

۲- نمادپذیری و معنویت:

سعدی در این ابیات از عناصر نمادین مانند مگس و کرم استفاده می‌کند تا به گذر زمان و تغییر وضعیت انسان از قدرت و سلامت به ضعف و ناتوانی اشاره کند. مادر در اینجا به عنوان یک راهنمای معنوی، به فرزند یادآوری می‌کند که زندگی گذراست و انسان باید قدر داشته‌ها و ارزش‌ها را بداند. این نگاه به مادر به عنوان نمادی از معنویت و اخلاق، به اهمیت ویژه او در تربیت و شکل‌دهی شخصیت انسان اشاره دارد.

۳- مسئولیت و اخلاق فرزندی:

سعدی با بیان این ابیات، از فرزندان می‌خواهد که مسئولیت اخلاقی خود را نسبت به مادرانشان به رسمیت بشناسند. او به آن‌ها گوشزد می‌کند که فراموشی این مسئولیت و عدم احترام به مادر، به معنای فراموشی ریشه‌ها و پایه‌های اخلاقی و انسانی است. این تاکید بر احترام به مادر، نشان‌دهنده جایگاه اخلاقی والای او در جامعه و خانواده است.

با توجه به نتایج برگرفته از تحلیل‌های بالا ابیات نشان می‌دهند که چگونه مادر می‌تواند به عنوان الگویی از ارزش‌های اخلاقی و معنوی، در شکل‌گیری شخصیت و هدایت زندگی فرزندان تاثیرگذار باشد. سعدی با بیان این مفاهیم، به‌طور غیرمستقیم از جامعه و افراد می‌خواهد تا با احترام و ارج‌گذاری به مادران، از ارزش‌های اخلاقی و انسانی پاسداری کنند. در این ابیات با دیدگاهی مثبت، به شخصیت زن در مقام مادر بیان شده است. با تکیه بر فعل «تافتن» مسأله حقوق معنوی و اخلاقی احترام به مادر در مقابل وضعیت به درد آمدن دل مادر بیان شده است. به این دلیل که جایگاه مادر موردپسند عرف، دین، اجتماع و همه‌ی افراد است، بنابراین اشاره به مفهوم مادر جایگاه و وظیفه‌ی والا و مقدسی را به زن نسبت می‌دهد. نقش مادری و عمل زاییدن وی دست‌مایه‌ی بسیاری از تحلیل‌های فلسفی و توضیحات اجتماعی و فردی و روانی است که می‌تواند در ادامه‌ی زندگی فرد و والایی جایگاه مادر نیز تأثیرگذار باشد.

من ار نام مردم به زشتی برم نگویم به جز غیبت مادرم
که دانند پروردگان خرد که طاعت همان به که مادر برد

(سعدی، ۱۳۸۷: ۱۶۱)

تحلیل ابیات در ابیات ذکر شده از بوستان، چند نکته مهم ضروری و قابل تأمل است.

۱- اگر بوستان سعدی را بزرگترین و جامع ترین کتاب اخلاقی زبان فارسی بدانیم، دور از حقیقت نخواهد بود. سعدی در بیت نخست، یادکردن نام مردم به زشتی را بر نمی‌تابد و آن را نکوهش می‌کند. این باور اخلاقی مهم که از آن به صورت‌های گوناگون دیگری بارها در بوستان یاد شده است، بدون تردید ریشه در باورهای اخلاقی ایران باستان دارد. باوری که آدمی را به پندار، کردار و گفتار نیک فرامی‌خواند و از بدی و یاوه برحذر می‌دارد.

۲- نکته قابل تأمل دیگر در بیت نخست آن است که سعدی تاوان به زشتی نام بردن مردم را با غیبت از مادر برابر می‌داند. این باور اخلاقی مهم، علاوه بر زشتی بدگویی از مردم و نکوهش غیبت از دیگران، بیانگر تقدس نام مادر و جایگاه برجسته وی در جامعه است.

۳- نگرش اخلاقی: از دیدگاه سعدی، اخلاق و ادب اجتماعی به‌طور مستقیم با نحوه رفتار با مادران ارتباط دارد. این نکته به‌نوعی برتری اخلاقی زنان در جامعه را نشان می‌دهد، چرا که مادران تربیت‌کنندگان اصلی افراد جامعه محسوب می‌شوند.

نشانه‌شناسی و معناشناسی: استفاده از کلماتی مانند "مادر" و "طاعت" نشان از اهمیت فراوان نقش‌های زنانه در ساختار اجتماعی و اخلاقی جامعه دارد. درک این واژه‌ها در متن با توجه به زمانه و محیط فرهنگی سعدی، می‌تواند دیدگاه‌های بیشتری را به روی ما باز کند.

نقش مادر چنان مهم و بالا برای شاعر است که سیاست‌های مادری و ترس و احترام نسبت به مادر باعث شده است که شاعر در نبود مادر عملی هم‌چون بیان زشت درباره‌ی مردم را انجام دهد. حساب بردن و فروتنی در برابر مادر باعث شده است که شخص مواظب اعمال و گفتار خود در مقابل مادر باشد. جایگاه زن با بیان نقش مادر همانند جایگاه مادر بالا نشان داده شده است. شاعر بهترین طاعت نسبت به مادر است و بهتر است که از مادر اطاعت کنند. این رفتار نشانه خردمندی اشخاص است. به دل گفت اگر لقمه چندی خورم چه داند پدر غیب یا مادرم

(سعدی، ۱۳۸۷: ۱۴۲)

بیت مورد نظر از بوستان سعدی، تصویری از یک پسر خردسال را به تصویر می‌کشد که تحت تأثیر تشویق اطرافیان، روزه می‌گیرد و در نهایت به دلیل گرسنگی، روزه‌اش را می‌شکند. این بیت

را می‌توان در بستر کلی جایگاه زنان در جامعه سنتی و نگاه شاعران به این موضوع، به ویژه سعدی، بررسی کرد.

دیدگاه شاعر نسبت به جایگاه زن به عنوان مادر خنثی است. از زاویه‌ای دیگر مخفی‌کاری از پدر و مادر و قانع کردن خود با این دلیل که آنها هیچ‌وقت از هر عمل او آگاه نمی‌شوند تا حدی نگاه منفی نسبت به جایگاه پدر و مادر دارد. شخص خود را قانع می‌کند که مادر از کار مخفیانه‌ی او آگاه نمی‌شود؛ بنابراین بهتر است مقام مادر را نادیده بگیرد یا به آن بی‌توجه باشد و کار موردنظر خود را انجام دهد. از طرف دیگر شخصیتی که در این بیت صحبت می‌کند، ممکن است در کشمکش بین خواسته‌های شخصی و ارزش‌های اجتماعی باشد. این کشمکش درونی، باعث می‌شود که او به دنبال توجیهی برای رفتار خود باشد.

۲-۷- جایگاه زن در مقام همسر

نه اندیشه از کس نه حاجت به هیچ چو زلف عروسان رهش پیچ پیچ

(سعدی، ۱۳۸۷: ۶۶)

در این بیت، سعدی از صفت "عروس" برای زن استفاده کرده است تا تشابه ظاهری را بیان کند. در اینجا، دیدگاه سعدی چندان به جنسیت زن توجه نداشته و بیشتر به زیبایی ظاهری او پرداخته است. این زیبایی ظاهری که همواره در ادبیات فارسی به عنوان ویژگی بارز زنان و دلیلی مهم برای جذب شدن افراد به زنان مطرح بوده است، در آثار سعدی نیز به چشم می‌خورد. سعدی در آثار خود، علاوه بر زیبایی ظاهری، به نقش‌های اجتماعی و اخلاقی زنان نیز توجه دارد. او در مجموعه ابیات خود، زن را به عنوان همسر، مادر، و معشوقه توصیف می‌کند و به ویژگی‌های اخلاقی و رفتاری آنها می‌پردازد. می‌توان به این نتیجه رسید که سعدی با استفاده از تشبیه زلف عروسان، به زیبایی زن اشاره دارد و این زیبایی را به عنوان یکی از ویژگی‌های برجسته زن مطرح می‌کند. اما در عین حال، نباید از نقش‌های اجتماعی و اخلاقی زنان غافل شد که سعدی در بخش‌های دیگر آثار خود به آنها پرداخته است.

نه لایق بود عیش با دلبری که هر بامدادش بود شوهری

(سعدی، ۱۳۸۷: ۶۸)

سعدی در این بیت به نکوهش زنانی می‌پردازد که به وفاداری در ازدواج پایبند نیستند و هر روز با مرد دیگری ارتباط دارند. او بیان می‌کند که چنین زنانی شایسته‌ی عشق و خوشی نیستند، زیرا ثبات و وفاداری در روابط خود ندارند. این بیت به ارزش‌های اخلاقی و اجتماعی زمانه سعدی اشاره دارد که در آن وفاداری و ثبات در روابط زناشویی بسیار مهم بوده است. در این بیت واژه زن یا دختر و شوهر بیان شده است. دیدگاه منفی نسبت به صفت برخی از زنان که دائم‌التزویج هستند، بیان شده است. منفی بودن این رفتار برای زنان به دلیل حرام بودن آن در دین اسلام است. عمل ازدواج متعدد به دلیل مغایرت با مسائل عرفی و اجتماعی هم‌چون نجابت و شرافت در اجتماع جلوه‌ی بدی دارد. مفهوم بیت جایگاه زن در خانواده و مکمل بودن نقش زن برای نقش مرد در امور درونی و بیرونی خانواده را این‌طور بیان می‌کند که هر چند شخصیت زن متلون‌المزاج است، اما مردان برای تکمیل درون خود و انتخاب همسر به این زن روی می‌آورند.

بزاریید وقتی زنی پیش شوی	که دیگر مخر نان ز بقال کوی
به بازار گندم‌فروشان گرای	که این جو فروشی ست گندم نمای
نه از مشتری کز زحام مگس	به یک هفته رویش ندیده‌ست کس
به دل‌داری آن مرد صاحب نیاز	به زن گفت کای روشنایی، بساز

(همان، ۸۳)

جایگاه زن در خانواده و مکمل بودن نقش زن برای نقش مرد در امور درونی و بیرونی خانواده توصیف شده است. دیدگاه شاعر نسبت به زن در این ابیات مثبت است. با توجه به مکالمه‌ی زن با مرد و محتوای خواهش او از شوهر، حجم عقلانیت و زرنگی و آگاهی زن نسبت به امور جزئی هم‌چون فهمیدن تقلب نانوا و سیاست رفتاری و گفتاری زن در پیشبرد و احقاق خواسته‌اش از شوهر مشخص شده است. رفتار لطیف مرد با زن و خطاب کردن زن با لفظ روشنایی نگاه مثبت و زن‌مدارانه‌ی شاعر را در روابط زن و شوهری نشان می‌دهد. مرد در این حکایت در رابطه با زن خشن

و سختگیر و نامهربان نیست. بخشی از جایگاه مثبت زن در ذهن نویسنده با رفتار اطرافیان نسبت به زن مشخص شده است.

این ابیات به توصیه‌هایی درباره‌ی انتخاب صحیح و احتیاط در خرید و تعاملات روزمره از دیدگاه زن اشاره می‌کنند. سعدی در این ابیات با استفاده از تمثیل، به این موضوع می‌پردازد که باید در معاملات و انتخاب‌ها دقت و دوراندیشی داشته باشیم. زن به عنوان مدیر خانه و کسی که مسئول تهیه‌ی نیازهای خانواده است، معرفی می‌شود. سعدی در اینجا به نقش زن از لحاظ فردی تیزبین و مدبر در خانواده و تأثیر تصمیمات آن‌ها در مدیریت امور خانه اشاره می‌کند.

سعدی به مخاطب توصیه می‌کند که هنگام خرید باید به کیفیت و اعتبار فروشنده توجه داشت. در اینجا فروشنده‌ی "جو فروش گندم‌نما" به معنای کسی است که سعی در فریب خریدار دارد. سعدی با این تمثیل، اهمیت دقت و شناخت در انتخاب‌ها را از دیدگاه زن که نمادی همچون بنیان خانواده است بیان می‌کند.

در پایان بیت، سعدی به زنی اشاره می‌کند که باید با "صاحب نیاز" همراهی و همکاری کند. این نشانه‌ای از ارزش‌گذاری سعدی به نقش حمایتی و همراهی زنان در موقعیت‌های مختلف است.

این ابیات علاوه بر ارائه توصیه‌هایی در مورد دقت و دوراندیشی در معاملات، به نقش و اهمیت زن در خانواده و جامعه نیز می‌پردازند. سعدی با استفاده از زبان تمثیل و توصیه‌های اخلاقی، بر ارزش و تأثیر زنان در زندگی روزمره تأکید می‌کند. این نگاه نشان‌دهنده‌ی احترام به زن و شناخت از اهمیت نقش او در جامعه است. در کل، سعدی در بوستان به دنبال ارائه آموزه‌هایی است که به بهبود روابط و تعاملات انسانی منجر می‌شوند و زنان در این زمینه نقش مهمی دارند.

زنی جنگ پیوست با شوی خویش شبانگه چو رفتش تهیدست، پیش
که کس چون تو بدبخت، درویش نیست چو زنبور سرخت جز این نیش نیست

(سعدی، ۱۳۸۷: ۱۴۰)

سعدی در این بیت، تصویری تلخ از یک زن را به تصویر می‌کشد که با شوهر خود درگیر شده و او را با دست خالی رخصت داده است. این زن، شوهر خود را بدبخت و درویش می‌خواند و او را به

زنبوری تشبیه می‌کند که تنها نیش زدن را بلد است. به طور کلی چندین مفهوم از دو بیت بالا حاصل می‌گردد که شامل موارد زیر است:

زن در این بیت، به عنوان شخصیتی منفی و انتقام‌جویانه نمایش داده می‌شود. او نه تنها با شوهر خود درگیر شده، بلکه او را تحقیر کرده و به بدبختی و درویشی متهم می‌کند.

سعدی با تشبیه مرد به زنبور از جانب زن، بر خصیصه منفی و آزاردهندگی او تاکید کرده است چرا که تشبیه او تصویری کلیشه‌ای از مرد بدخلق و پرخاشگر را در ذهن خواننده تداعی می‌کند.

در این بیت، سعدی با ارائه تصویری منفی، به نقد رفتارهای ناپسند برخی از زنان پرداخته است. با این حال، این تصویر، یک تصویر کلیشه‌ای و تعمیم‌پذیر نیست چرا که زن نان‌خور و عیال‌مرد معرفی شده است. انتظارات یک زن برای تأمین معیشتش توسط شوهر و برآورده نشدن این نیاز او توسط شوهر باعث دعوای بین او و همسرش شده است. این نیاز زن و رفتار خشن او باعث شده که در این ابیات به طور مغرضانه زن را کوتاه فکر و با رفتار خشن و دشمن شوهر و مرد نشان داده شود. موقعیت یک زن که از لحاظ مالی وابسته به شوهر است موقعیت کلی زنان آن دوره را بازتاب می‌دهد.

۳-۷- جایگاه زن در مقام فرزند دختر

زنی گفت من دختر حاتم	بخواهید از این نامور حاکم
کرم کن به جای من ای محترم	که مولای من بود از اهل کرم
به فرمان پیغمبر نیک‌رای	گشادند زنجیرش از دست و پای
در آن قوم باقی نهادند تیغ	که رانند سیلاب خون بی‌دریغ
به زاری به شمشیر زن گفت زن	مرا نیز با جمله گردن بزن
مروت نبینم رهایی ز بند	به تنها و یارانم اندر کمند
همی گفت و گریان بر اخوان طی	به سمع رسول آمد آواز وی
بخشیدش آن قوم و دیگر عطا	جوان‌مردی آل حاتم کجاست؟

(سعدی، ۱۳۸۷: ۹۲)

در این حکایت دختر حاتم طایی نماد و نمونه‌ای از یک زن دل‌رحم و دل‌سوز و با مروت است که در هر شرایطی به فکر دیگران نیز هست. شخصیت و جایگاه زن با عنوان نمادین و مثالی در این بیت خوب و قابل قبول است. شخصیت دختر زنی نکته‌سنج و عادل و خواهان برقراری عدالت و مساوات توسط دیگران هست حتی اگر این عدالت به نفع او نباشد. این رفتارها در اخلاق عمومی حاکم بر جامعه در رفتار و مرام مردان نشان داده شده است. این رفتار دختر نشان دهنده رویکرد و ذهنیت جدید و خلاف رسم جامعه توسط شاعر است که جلوه‌ی جدید و مثبت رفتاری یک دختر بزرگ‌زاده را توصیف کرده است. این حکایت از چند جنبه به تبیین جایگاه زن و ارزش‌های اخلاقی زن در بیانات سعدی می‌پردازد:

۱- نماد کرم و بزرگواری: دختر حاتم طایی، به‌عنوان فرزند یکی از مشهورترین افراد به سخاوت و کرم، خود نیز واجد این صفات است. او از پیروان رسول اکرم درخواست می‌کند که او را به‌خاطر وابستگی‌اش به یک خانواده‌ی کریم، آزاد کنند. این نشان از آگاهی او از ارزش‌های خانوادگی‌اش و اهمیت کرم در فرهنگ آن دوران دارد.

۲- ایثار و فداکاری: دختر حاتم طایی در شرایطی که می‌تواند خود را نجات دهد، حاضر نمی‌شود یارانش را رها کند و از پیغمبر می‌خواهد که او را همراه با یارانش مورد بخشش قرار دهد یا همه را با هم اعدام کند. این عمل او نمادی از ایثار و فداکاری و نشان‌دهنده اهمیت عدالت و برابری برای اوست.

۳- توجه به عدالت و مساوات: این زن حتی در شرایط سخت، خواهان عدالت و مساوات است و حاضر نیست که نجات او به قیمت رنج دیگران تمام شود. این درخواست او برای مرگ یا آزادی جمعی نشان‌دهنده تفکری است که فراتر از منافع شخصی به منافع عمومی می‌اندیشد.

۴- نشان دادن شخصیت مستقل زن: سعدی با انتخاب این داستان و شخصیت دختر حاتم، درصدد نشان دادن استقلال فکری و اخلاقی زن است. در فرهنگی که معمولاً زنان نقش منفعل‌تری داشتند، این حکایت نشان‌دهنده بینش جدیدی است که به زنان نیز به‌عنوان افرادی قادر به تصمیم‌گیری اخلاقی و فداکاری نگاه می‌کند.

۵- نمونه‌ای از بزرگواری و جوانمردی: سعدی با این حکایت، جوانمردی را نه تنها به عنوان یک صفت مردانه بلکه به عنوان صفتی انسانی و مشترک میان زن و مرد معرفی می‌کند. دختر حاتم طایی نمادی از بزرگواری و جوانمردی است که در هر انسانی می‌تواند وجود داشته باشد.

این حکایت سعدی به‌خوبی جایگاه زن را به‌عنوان موجودی با فضیلت‌های انسانی والا به تصویر می‌کشد و نشان می‌دهد که زن می‌تواند نمونه و الگویی از کرم، عدالت، و جوانمردی باشد. سعدی از طریق این روایت، نه تنها نقش زنان را در جامعه بازتعریف می‌کند بلکه به اهمیت اخلاق و ارزش‌های انسانی فارغ از جنسیت تأکید می‌ورزد.

به دختر چه خوش گفت بانوی ده که روز نوا ببرگ سـختی بنه
همه وقت بردار مشک و سبوی که پیوسته در ده روان نیست جوی

(سعدی، ۱۳۸۷: ۸۲)

در این بیت به شخصیت دختر و بانوی ده اشاره شده است که نصایح و حرف‌های عاقلانه به یکدیگر می‌گویند. جایگاه زن و بانو در این دو بیت به عنوان زنی عاقل و خردمند و دوراندیش است. در دین و عرف و جامعه، باید در بستر خانواده یا مکان‌های آموزشی هم‌چون مکتب، شرایط و فنون زندگی و مسائل اجتماعی و آداب رفتاری و اخلاقی به دختران آموزش داده شود. فهمیدن جنسیت دوم در راستای ارتقاء جایگاه و عملکرد اجتماعی و شخصی آنها است. در ادامه می‌توان به چند نکته دیگر نیز توجه کرد:

۱- نقش زن در خانواده و اجتماع: سعدی در این ابیات به نقش مهم زن در مدیریت خانه و زندگی خانوادگی اشاره می‌کند. "بردار مشک و سبوی" به وظایف زن در تامین آب و نگهداری از خانه اشاره دارد که نشان‌دهنده اهمیت حضور زن در امور روزمره و معیشتی خانواده است. این نقش نه تنها یک وظیفه است بلکه نشان‌دهنده ارزش و اعتماد به زنان در مدیریت زندگی خانوادگی می‌باشد.

۲- دوراندیشی و خردمندی زنان: در ابیات مذکور، زنان به عنوان افرادی خردمند و دوراندیش معرفی می‌شوند که قادر به پیش‌بینی شرایط آینده و برنامه‌ریزی برای مقابله با سختی‌ها هستند. این صفات نشان‌دهنده توانایی و قابلیت‌های زنان در مدیریت شرایط دشوار و برخورد با مشکلات است.

۳- نگاه سعدی به جایگاه زن در جامعه: اگرچه ممکن است در برخی متون ادبی کهن، زنان به عنوان موجودات ضعیف یا تابع معرفی شوند، اما سعدی در این ابیات به گونه‌ای متفاوت به زن نگاه می‌کند. او زنان را به عنوان قشری باهوش، مسئولیت‌پذیر و دارای قدرت تاثیرگذاری در خانواده و جامعه نشان می‌دهد. این نگرش می‌تواند نمایانگر دیدگاه مثبت و احترام‌آمیز سعدی نسبت به زنان باشد. در مجموع، ابیات سعدی درباره زنان نشان‌دهنده نگاه مثبت و احترام‌آمیز او نسبت به زنان است که آنها را به عنوان افرادی باهوش، دوراندیش و مسئولیت‌پذیر معرفی می‌کند. این نگرش می‌تواند الهام‌بخش جوامع امروزی باشد که به اهمیت آموزش و نقش‌آفرینی زنان در تمامی ابعاد زندگی اجتماعی و خانوادگی پی ببرند.

به ره در یکی دختر خانه بود به معجر غبار از پدر می‌زدود
پدر گفتش ای نازنین چهر من که داری دل آشفته مهر من...

(سعدی، ۱۳۸۷: ۱۸۸)

در این ابیات با دیدگاه مثبت، اندیشه سعدی با توجه به هرمنوتیک دینی، جایگاه بالای دختر در خانواده و در نزد پدر خانواده نشان داده شده است. رفتار محبت‌آمیز پدر با دختر یادآور سنت دینی رفتار پیامبر با دخترش، حضرت فاطمه است. با توجه به رفتارهای زن‌ستیزانه رایج و پربسامد در جامعه کهن، این رفتار محبت‌آمیز و ارزش‌گذاری به دختر را می‌توان نوعی سنت‌ستیز یا ناهنجارشکنی نیز نامید. در برخورد اول مسأله بی‌اعتمادی به فهم شاعر از حقیقت وجود دختر یا زن در بستر خانواده در باور عموم، مراد شاعر را با بدفهمی او نشان می‌دهد.

شب از درد بیچاره خوابش نبرد به خیل اندرش دختری بود خرد
پدر را جفا کرد و تندی نمود که آخر تو را نیز دندان نبود

(همان: ۱۲۳)

اشاره به جنسیت دختر فرزند در این ابیات برای بیان افکار کودکان یا توجه بسیار دختران به اطرافیان است. شخصیت دختر به عنوان غم‌خوار و دلسوز پدر است این جلوه از رفتار دختر مطابق با رویکردهای دینی و شخصیت حضرت فاطمه و حضرت زینب در برخورد با پدرانشان است. جلوه‌ای دیگر از این تفکر در باور عامیانه و مردم جامعه درباره‌ی جایگاه دختر در نزد پدر و رفتار دلسوزانه دختر نسبت به پدر است. بنابراین در این ابیات با رویکردی مثبت جایگاه دختر بالا نشان داده شده است.

به طور کلی، این ابیات جایگاه زن را به عنوان فردی فعال، مستقل، و هوشمند به تصویر می‌کشند که نقش مهمی در مدیریت و پیشرفت خانواده و جامعه ایفا می‌کند. نقش زن در این ابیات نه تنها به امور خانه‌داری محدود نمی‌شود، بلکه شامل مدیریت بحران‌ها و تعامل موثر با محیط بیرونی نیز هست.

۵- نتیجه‌گیری

جایگاه و نقش زنان از گذشته تا کنون یکسان نبوده و از حیث اهمیت و توجه در سطح‌های پایین و متوسط و بالا قرار داشته است. در آثار ادبی کهن، با توجه به اوامر و مفاهیم اسلامی و فرهنگی و شخصی، دیدگاه و رفتار نسبت به زنان با تکیه بر همین اوامر شکل می‌گرفت. بیشتر مسائل زنان مرتبط با امور اسلامی بوده است. احادیث نبوی و آیات قرآن حقوق زنان در جامعه را مصوب می‌کرد. گاه در برخی جوامع جایگاه و تفکر نسبت به زنان با مفاهیم و رویکردهای اسلامی هم‌خوانی نداشت. گاه مسائل و حقوق زنان مطابق با مصوبات فمینیستی جامعه‌ی کنونی بود. با توجه به رویکردهای هرمنوتیکی می‌توان گفت که جایگاه زنان در بوستان سعدی چنین است که شخصیت‌های مختلف زنان با جایگاه‌ها و نقش‌های مختلف بیان شده‌اند. تفکرات و نظریه‌های مختلف مثبت و منفی نسبت به زنان در این اثر وجود دارد. بیشتر تفکرات نسبت به زنان و تعیین جایگاه و نقش آنان در این اثر مبنی بر تفکرات و توصیه‌های اسلامی و عرف اجتماع است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که جایگاه زن در بوستان در چندین مقام هم‌چون: جایگاه زن در مقام مادر، در مقام همسر و دختر قابلیت بررسی دارد. با توجه به آمار بسامد حضور هر کدام از این نقش‌ها در بوستان می‌توان گفت که بیشترین اشعار درباره‌ی زن در این اثر در زمینه جایگاه کلی زن هستند که

این اشعار دارای ذهنیت واقع‌گرایانه نسبت به زنان است. اشعار درباره‌ی جایگاه مادر در این اثر نیز چشمگیر است. بینش نسبت به زن در بوستان بیشتر تحت‌تأثیر مفاهیم عرف و خرافات است. دیدگاه‌های مثبت نسبت به جایگاه زن در این اثر دارای نشانه‌های اسلامی است.

ریشه‌نگرش سعدی به زن متناسب با دیدگاه و فرهنگ جامعه آنها و زندگی و افکار شخصی این شاعر است. از منظر انتقادی تفکرات اسلامی و اجتماعی مثبت درباره‌ی زن در دیدگاه سعدی، اهمیت نقش همسر، مادر و دختر و مسائل پیرامون آنان و حقوقشان در دیدگاه سعدی هستند. در اشعار سعدی اشعار درباره‌ی زنان دارای درون‌مایه توصیفی و تعلیمی است. با توجه به آمار به دست آمده، حضور زن در «بوستان» سعدی به ترتیب در مقام زن به طور کلی و جایگاه عام، همسر و مادر دارای بیشترین بسامد است. با توجه به هرمنوتیک مؤلف‌محور و بررسی اندیشه سعدی، اشاره به زن در این مقام‌های یاد شده برای بیان پند و اندرز و بیان جایگاه کم و زیاد زن مطابق با مفاهیم دینی و اجتماعی است. مقصود تمثیلی و مقایسه جایگاه زن و مرد و داشته‌ها و نداشته‌های این دو جنسیت در هریک از این مقام‌های زن مطابق با حقیقت جایگاه زن در جامعه‌ی آن دوره نشان داده شده است.

در این نوع بررسی هرمنوتیکی مؤلف‌محور مشخص شده است که اجتماع و دین و فرهنگ عامه بر ذهن نویسنده مؤثر است و آخرین مرحله از معرفی جایگاه زن ریشه در رویارویی نویسنده با این مسائل ریشه‌ای و پنهانی دارد. ریشه‌نگرش سعدی به زن متناسب با دیدگاه و فرهنگ جامعه آنها و زندگی و افکار شخصی این شاعر است. در دیدگاه سعدی درباره زن با افکار فمینیستی باید گفت که آزادی و جایگاه اجتماعی و فردی بالای زن در اشعار سعدی وجود دارد. از منظر تفکرات اسلامی، نقش اجتماعی مثبت درباره زن، اهمیت نقش همسر، مادر و دختر و مسائل پیرامون آنان و حقوقشان در دیدگاه سعدی دیده می‌شود. در اشعار سعدی اشعار درباره زنان دارای درون‌مایه توصیفی و تعلیمی است.

فهرست منابع

- ۱- احمدی علی آبادی، کاوه (۱۳۹۵). گذر و نظری بر هرمنوتیک و تأویل گرایی، بی جا.
- ۲- پورنامداریان، ت.، و نصرافهانی، ز. (۱۳۸۰). نقد و بررسی شخصیت و جایگاه زن در منظومه های غنایی، تعلیمی و عرفانی. تهران: وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، دانشگاه تربیت مدرس.
- ۲- جمالی مهر، م.، و خراسانی، م. (۱۳۹۵). بررسی جمال و کمال زن در آثار سعدی شیرازی با محوریت بوستان. نشریه همایش ملی ادبیات غنایی، ۴۹-۳۳.
- ۳- حاجی زاده، زهرا، (۱۳۹۷). بررسی سیمای زن در دفتر اول مثنوی و مقایسه آن با زن در گلستان سعدی، تهران: راز نهان، چاپ اول.
- ۵- حسینی، م. (۱۴۰۲). ریشه های زن ستیزی در ادبیات کلاسیک فارسی (چاپ ششم). تهران: نشر چشمه.
- ۶- سعدی شیرازی، م. (۱۳۸۷). بوستان سعدی (تصحیح و توضیح غلامحسین یوسفی، چاپ نهم). تهران: انتشارات خوارزمی.
- ۷- کدیور، ج. (۱۳۸۶). زن از نگاه سعدی در بوستان و گلستان. پژوهشنامه ادب غنایی، (۹)، ۷۳-۹۶.
- ۸- کوزنزهوی، دیوید، (۱۳۷۸). حلقه انتقادی، ترجمه مراد فرهادپور، تهران: روشنگران و مطالعات زنان.
- ۹- مکاریک، ایرنا ریما، (۱۳۸۳). دانش نامه نظریه های ادبی معاصر، ترجمه: مهراں مهاجر و محمد نبوی، تهران: آگه، چاپ اول.
- ۱۰- واعظی، احمد، (۱۳۸۰). هرمنوتیک، تهران: مؤسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر.